

QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 3-son)

FILOLOGIYA
PHILOLOGY

TURK VA O‘ZBEK TILLARIDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR ORQALI VAQT TUSHUNCHASINI IFODALANISHI

Shorasulova Arofat Ibroxim qizi
Sharqshunoslik universiteti
Turk tili o‘qituvchisi

Annotatsiya Vaqt tushunchasini har bir xalq o‘z frazeologik birliklari orqali aks ettiradi. O‘zbek tilida “vaqt – oltin” yoki “bir lahza qadrli” kabi iboralar mavjud bo‘lsa, turk tilida “vakit nakittir” (vaqt – pul) yoki “anı yaşamak” (hozirgi lahzani yashash) kabi iboralar ko‘proq ishlatiladi. Bu esa har ikki xalqning vaqtga bo‘lgan munosabatidagi ma’lum farqlarni ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Vaqt, konsept, frazeologik birliklar, tilshunoslik, leksik birliklar, iboralar, maqol, abstrakt, obyektiv, qiyosiy tahlil.

ВЫРАЖЕНИЕ ПОНЯТИЯ ВРЕМЕНИ ЧЕРЕЗ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В ТУРЕЦКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация Каждый народ выражает понятие времени через свои фразеологические единицы. В узбекском языке существуют выражения, такие как «время – золото» или «мгновение ценно», в то время как в турецком языке чаще употребляются выражения «vakit nakittir» (время – деньги) или «anı yaşamak» (жить настоящим моментом). Это указывает на определенные различия в отношении времени у двух народов.

Ключевые слова: Время, концепт, фразеологические единицы, лингвистика, лексические единицы, выражения, пословицы, абстрактный, объективный, сравнительный анализ.

EXPRESSION OF THE CONCEPT OF TIME THROUGH PHRASEOLOGICAL UNITS IN TURKISH AND UZBEK LANGUAGES

Abstract Each nation reflects the concept of time through its own phraseological units. In Uzbek, expressions such as “time is gold” or “a moment is precious” exist, whereas in Turkish, phrases like “vakit nakittir” (time is money) or “anı yaşamak” (living in the present moment) are more commonly used. This demonstrates certain differences in the perception of time between the two nations.

Keywords: Time, concept, phraseological units, linguistics, lexical units, expressions, proverbs, abstract, objective, comparative analysis.

Mamlakatimizda chet tilini bilishga bo‘lgan ehtiyoj kundan kunga ortib bormoqda. Chunki chet tilini o‘rganish turli madaniyatlar va turfa fikrlar bilan tanishish uchun keng imkoniyatlar ko‘lamini ochib beradi. Chet tillarini o‘z ona tilimiz bilan solishtirgan holatda, ikki millat qadriyatlarini o‘zaro taqqoslab o‘rganish esa juda samarali usullardan sanaladi. Bu ayniqsa, frazeologik birliklarni tarjima qilish jarayonida qo‘l keladi. Jaloliddin Rumiy hazratlari ta’kidlaganidek, “Har til - ko‘ngilning pardasidir. Parda qimirladimi, sirlar ochiladi” Demak, tilning har qanday dolzarb ko‘ringan muammolariga ham yechim topishning yo‘llari mavjud. To‘g‘ri, turk tilidan o‘zbek tiliga turli frazeologik birliklarni tarjima qilishda tarjima orqali ifodalangan muvofiq jumla va frazeologik birliklar o‘z asl qiyofasini yo‘qotishi mumkin. Lekin yana bir muhim jihat shundaki, bizda maqol va matallarni o‘rganishga bo‘lgan e’tibor yetarlicha emas. Aslida, xalq tilining boyligi frazeologik qatlamning yetukligi, rang-barang jumla va oz so‘zlar ishtirokida ko‘p ma’nolarni ifodalash bilan o‘lchanadi. Negaki, odamlarning hayot muammolari, qayg‘usi-yu quvonchi, mehnati, mag‘lubiyat va g‘alabasi ibora, maqol, matallarda o‘z aksini topgan. Darhaqiqat, turli tillarda shakl va ma’no jihatdan bir xil bo‘lgan maqol, matal va iboralar juda ko‘p uchraydi. Masalan: o‘zbek tilida faol qo‘llaniladigan “Butun vujudi quloqqa aylanmoq” idiomasiining **"Bütün vücudu kulağa dönüsmek"** yoki **"Bütün bedeni kulak kesilmek"**

Turk tilida ushbu iborani **"kulak kesilmek"** shaklida ishlatish yanada tabiiyroq bo‘ladi, bu "diqqat bilan tinglash" yoki "e’tiborini to‘liq bir narsaga qaratish" degan ma’noni anglatadi.

Shuningdek, vaqtni tasvirlashda xalq maqollari ham muhim rol o‘ynaydi. Masalan, o‘zbeklarda “Har narsaning o‘z vaqti bor” degan maqol mavjud bo‘lsa, turk tilida “Her şeyin bir zamanı var” degan ekvivalent shakl uchraydi.

Turk va o‘zbek tillari qanchalik bir-biriga yaqin, qanchalik bir-biriga o‘xshash bo‘lmasin, ularning juda ko‘p farqli tomonlari, o‘quvchini adashtirishi mumkin bo‘lgan juda ko‘p jihatlari bor. Ayni shunday murakkab jihatlar bu ikki tilni ham qiyosiy ham alohida tadqiq qilinishi lozimligini ko‘rsatadi. Tilni biz ummonga o‘xshatamiz. Darhaqiqat, har bir til dengiz misoli jilolanadi. Dengizning har bir tomchisi kabi tilning ham o‘ziga xos xususiyatlari juda ko‘pdir.

Turk tilidagi juda ko‘p so‘zlar yozilishi va o‘qilishi jihatidan o‘zbek tiliga o‘xshashdir. Bularning bir qancha qismi ma’no jihatidan o‘zbek tili bilan bir xil bo‘lsada, juda ko‘p qismining ma’nosi umuman farqlidir. Bunday so‘zlarni “aldoqchi so‘zlar” deb ham ataladi. Turk tili bo‘yicha mutaxassis, olim, Berdaq Yusuf shunday so‘zlar bo‘yicha alohida lug‘at tayyorlab, uni “aldoqchi so‘zlar lug‘ati” deb nomlagan.[2.] Shunday so‘zlar bilan bir qatorda aytilishi bir, ma’nosi farqli bo‘lgan iboralar ham talaygina. Ushbu kichik tadqiqotimiz ham aynan ma’nosi jihatidan birbiriga o‘xshamaydigan iboralar haqidadir. Har bir tilning bebaho duru gavharlari bo‘lmish iboralarning o‘zi ham bir olamdir. Hozirgi kunda ikki tildagi iboralarni juda ko‘p jihatdan o‘rganishga e’tibor kuchayib bormoqda. Chunki iboralar hoh yozma nutqda hoh og‘zaki nutqda bo‘lsin, tilning go‘zalligini ko‘rsatib beruvchi omil hisoblanib, ma’noni yetkazib berishda katta ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda ikki tilda ham o‘ziga xos, ajoyib iboralar mavjud bo‘lsada, yuqoridagi aldoqchi so‘zlar kabi, aytilishi bir, lekin

ma‘nosi farqli bo‘lgan iboralar ham ko‘pdir. Ushbu maqolamizda iboralarining ayni shu jihatiga e‘tibor qaratmoqchimiz. “Ma‘lumki, frazeologizmlar nutq ta‘sirini kuchaytiruvchi va insonlar tomonidan o‘zlashtirilib, ularning ongiga chuqur singib ketgan so‘zlar sifatida xalqning urf-odati, an‘analari, madaniyati va tarixini o‘zida yaqqol aks ettirib, adabiy tilning keng ifoda imkoniyatlarini o‘zida namoyon qiluvchi leksik vositalar hisoblangan birliklar sifatida inson hayotining barcha sohalarini qamrab olgan”.[3, 3.] Turk tilida shunday iboralar borki, huddi o‘zbek tilidagi iboraga o‘xshaydi. Iborani tashkil qiluvchi so‘zlari ham bir xil. Lekin ularning ma‘nosiga va qo‘llanish darajasiga kelsak umuman farqlidir. Shunday iboralardan biri “So‘gukkanlı” dir. Bu iboraning aytilishi ham yozilishi ham o‘zbek tilidagi “sovuqqon” iborasiga o‘xshaydi. Bu ikki ibora bir xil talaffuz qilinib, quloqqa ham bir xil eshitiladi. Bu iboralar ikki tilda ham insonning xususiyatini, fe‘l-atvorini tasvirlash uchun qo‘llaniladi. Lekin bu iboralarining tarjimadagi ma‘nosi umuman boshqacha. O‘zbek tilidagi “sovuqqon” iborasi salbiy ma‘no kasb etib, insonning har qanday sohaga befarqligi, e‘tiborsizligi, odamlarga nisbatan kirishimsiz, muomalasiz kabi ma‘nolarni anglatadi. Bunday fe‘l - atvorli kishilar jamiyatda xush qarshilanmaydi. Turk tilidagi “so‘gukkanlı” iborasi ham insonning fe‘l-atvorini tasvirlash uchun ifodalansada, bu ibora ijobiy ma‘noda qo‘llaniladi. Turk tilidagi izohli lug‘atda bu ibora quyidagicha izohlangan:

Turk va o‘zbek tillarida aytilishi bir ammo ma‘nosi farqli bo‘lgan iboralardan yana biri “gönül koymak” dir. “Gönül koymak” iborasini o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z o‘girilsa “ko‘ngil qoymoq” iborasiga aynan, birga-bir o‘xshaydi. “Ko‘ngil qo‘ymoq” iborasi o‘zbek tilida qiz va yigit o‘rtasida yoki ayol va erkak o‘rtasidagi mehr qo‘ymoq, bir - birini yoqtirmoq, sevib qolmoq yoki boshqa bir jonsiz narsalarga nisbatan ham yaxshi ko‘rmoq ma‘nolarini ifodalaydi. Ushbu iboraning turk tilidagi ma‘nosi esa umuman boshqachadir. Turk tilidagi iboralarining izohli lug‘atida shunday ta‘rif berilgan: “Gönül koymak”- 1) Birisine alınmak, kırılmak, gücenmek. 2) Biriyle tüm iletişimi kesmek. 3) (Halk ağzında) Birisine aşık olmak, gönül vermek deyiminin yerine kullanılır. [6.] Tarjimasi: “Gönül koymak” – 1) Biror bir kishidan hafa bo‘lmoq, dili og‘rimoq, ko‘ngli qolmoq. 2) Biror bir kishi bilan o‘rtadagi aloqani uzish. 3) (xalq og‘zaki ijodida, so‘zlashuvda) Biror kishiga oshiq bo‘lmoq, ko‘ngil bermoq iborasining o‘rniga ishlatiladi. Lug‘atdagi izohlarga ko‘ra turk tilidagi “Gönül koymak” iborasi, o‘zbek tilidan farqli o‘laroq, biror kishidan xafa bo‘lish, dili og‘rish kabi ma‘nolarni ifodalaydi. “Kendisinden defalarca özür dilememe rağmen bana hala gönül koyuyor”. [6.] Tarjimasi: “Undan necha marotaba uzr so‘rashimga qaramay, mendan haligacha hafa”. “Üç günlük dünyada kimse eski dostlarına gönül koymamalı”. [6.] Tarjimasi: “Uch kunlik dunyoda hech kim qadr don do‘stlaridan hafa bo‘lmasligi kerak”.

Yuqoridagi misollarda ko‘rib turganimizdek “gönül koymak” iborasining ham tom ma‘nosini o‘rganib qo‘llanilmasa, noto‘g‘ri tarjimalarga yo‘l qo‘yiladi va yanglish fikr-mulohazalarga olib keladi. “Gönül koymak” iborasining lug‘atda keltirilgan ikkinchi ma‘nosi, yani “Biror kishi bilan o‘rtadagi aloqani uzish” ma‘nosiga to‘xtaladigan bo‘lsak, ibora ishlatilgan kontekstdagi oldingi va keyingi gaplarning ma‘nosiga qarab tarjima qilinishi to‘g‘ri

bo‘ladi. Ushbu iboraning uchinchi ma’nosida: “xalq og’zaki ijodida, so‘zlashuvda, biror kishiga oshiq bo‘lmoq, “ko‘ngil bermoq” iborasining o‘rnida qo‘llaniladi” deya ochiqqlangan.

1. O‘zbek tilida vaqtga oid frazeologizmlar
 - “Vaqt – oltin” (vaqtning qadrini anglatuvchi)
 - “Bir lahza qadrli” (har daqiqa muhim)
2. Turk tilida vaqtga oid frazeologizmlar
 - “Vakit nakittir” (vaqt – pul)
 - “Ani yaşamak” (oniy hayot kechirish)
3. Frazeologik birliklarning lingvistik va madaniy jihatdan tahlili

Yana shunday iboralar borki, ularning muqobili tarjima qilinayotgan til uchun butkul yot bo‘lishi mumkin, ya’ni tarjimon bu kabi frazeologik birlikka bir yoki ikki so‘zdan iborat ekvivalent topolmasdan faqatgina mazmunni kengaytirib yoritish bilan kifoyalanishi mumkin bo‘lgan holatlar ham ko‘p uchraydi. Bunga nafaqat turk tili, balki o‘zbek tilida ham ko‘plab misollar keltirish mumkin: „Ichini kemirmoq“, „Ichetini yemoq“, frazemalari ruhiyatda kuchli darajada bezovtalik borligidan darak beradi. „vahimaga tushmoq yoki judayam bir narsani bo‘rttirmoq“ iborasi esa: “pashshadan fil yasamoq“ birikmasi bilan beriladi. Mushkul vaziyatda qolmoq, mushkul vazifani bajarish – „Somonni orasidan igna qidirmoq“ hamda buning antonimi bajarish uchun oson diyeish uchun „Xamirdan qil sug‘urgandek“ deya ifodalanadi. Bu kabi birikmalarning aynan mos variantini turk tilida toppish mushkul. Xuddi shunday, turk tilida uchraydigan frazeologizmlarni tarjima qilish jarayonida ham shu kabi holatlar kuzatiladi. Bu nafaqat ma’lum bir halqning ushbu birikmani nima bilan ifodalashi balki shu iboraning yaratilishi bilan ham bog‘liq. Frazeologik birikmalar kuchli ma’no, bo‘yoqdorlik, obrazli ifodalar orqali nutqni faol vositaga aylantirib, asosan badiiy adabiyotda va publisistikada o‘tkir va ishonarli tasviriy vositalarni yaratishga imkon beradi. Idiomalar qahramon obrazini tasvirlashda, personajlar nutqini shaxsiylashtirishda voqealarning emotsional tasvirini yaratishda kuchli vositadir. Idiomalarni turk tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishdagi qiyinchiliklar deyarli barcha tarjimonlar uchun alohida muarakkablik darajasiga ega bo‘lgan yo‘nalishdir. Chunki ko‘p holatlarda idioma tarkibiy qismlarini bir tildan boshqa tilga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilib bo‘lmaydi. Garchi frazeologizmlar ona tili bo‘lmaganlar uchun qiyinchilik tug‘dirishi mumkin bo‘lsa-da, ularni o‘rganish tarjimon va shu soha ixlosmandlari uchun qiziqarli. Frazeologizmlar oldingi davrlardagi juda ko‘p voqea, holat va ma’lum vaziyatlardan darak beradi.

Xulosa Turk va o‘zbek tillarida vaqt konseptining lingvomadaniy talqini har ikkala xalqning til va madaniyatiga xos xususiyatlarni aks ettiradi. Grammatik va frazeologik birliklar, tarixiy-madaniy yondashuv, shuningdek, zamonaviy dunyoda vaqt tushunchasining o‘zgarishi ushbu mavzuning qiziqarli jihatlarini, jamiyat haqida madaniy ma’lumot tashuvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Shuning uchun ham frazeologik birliklar o‘zida xalq mentaliteti va madaniyatini saqlovchi "hikmatlar xazinasini" bo‘lib, ular avlodlardan avlodga meros qilib qoldiriladi. Frazeologik birliklarni turli jabhalarda o‘rganish tadqiqotchilarga ularning turli

xususiyatlarini farqlash va tilning frazeologik zaxirasi boyligini isbotlash imkonini beradi. Bu sohadagi tadqiqot natijalari, ayniqsa, doktorlik dissertatsiyalari katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, aynan shu soha taraqqiyoti uchun yangi istiqbollarni ochadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Lakoff, G. (1987). Cognitive models and prototype theory. In U. Neisser (Ed.), *Emory symposia in cognition*, 1. Concepts and conceptual development: Ecological and intellectual factors in categorization p. 68 Cambridge University Press
2. Лев Николаевич Гумилёв. Этногенез и биосфера Земли. – М: 1979 г.
3. Александром Наумов. Биография замысла. Беседы с мастерами узбекской литературы. – Ташкент: 1974, стр. 28–29
4. «Rebel angel. Wood, Bridget. London: Headline Book Pub. plc, 1993, pp. 162-252. 2543 s-units.»
5. Jackendoff R. *Semantics and Cognition*. Cambridge (Mass.), –Berlin: Mouton de Gruyter. 1993. – 16s.
6. Barbara Adam “Time and Social Theory” Blackwell publishers, Oxford 1991:
7. Schiffer S, Steele S (1988) *Cognition and Representation*. Westview Press, Boulder